

**ПРИЗНАЧЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ МОВЛЕННЯ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

**COMMISSIONING OF LINGUISTIC EXPERT EVIDENCE
OF SPEAKING STYLE ON INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST
THE BASIS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE**

Соколова-Височина Я.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач відділу підготовки прокурорів
з нагляду за додержанням законів органами,
які проводять оперативно-розшукову діяльність,
дідання та досудове слідство,
Національної академії прокуратури України*

У статті визначено випадки, в яких необхідно призначити лінгвістичну експертизу мовлення під час розслідування злочинів проти основ національної безпеки України. Розглянуто окремі проблемні питання, що мають місце в практичній діяльності. Визначено орієнтовний перелік питань, які вирішує зазначений вид судових експертиз.

Ключові слова: розслідування, злочини проти основ національної безпеки України, форми використання спеціальних знань, лінгвістична експертиза мовлення, експерт.

В статье определены случаи, в которых необходимо назначать лингвистическую экспертизу речи при расследовании преступлений против основ национальной безопасности Украины. Рассмотрены отдельные проблемные вопросы, имеющие место в практической деятельности. Определен ориентировочный перечень вопросов, которые решает данный вид судебных экспертиз.

Ключевые слова: расследование, преступления против основ национальной безопасности Украины, формы использования специальных знаний, лингвистическая экспертиза речи, эксперт.

The article defines the cases in which it is necessary to assign a linguistic expert evidence of speaking style in the investigation of crimes against the bases of national security of Ukraine. Separate problematic issues that take place in practical activity are considered. An indicative list of issues that this type of forensic expertise solves is determined.

Key words: investigations, crimes against the bases of national security of Ukraine, form of use of special knowledge, linguistic examination of speech, expert.

Постановка проблеми. Останнім часом у різних правозастосовних процесах усе активніше застосовуються різні форми спеціальних знань, серед яких однією з найпоширеніших є судова експертиза. Ефективність її проведення, а головне можливість використання висновку експерта як допустимого в кримінальному процесі доказу багато в чому залежать від своєчасного і грамотного призначення експертизи [1, с. 16–17].

Варто зазначити, що правоохоронні органи все частіше звертаються до експертів-лінгвістів з проханням надати допомогу в кримінально-правовій оцінці інформації, яка міститься в тексті письмового чи усного мовного повідомлення. Зазвичай це стосується питань наявності або відсутності в тексті погроз учинення певного злочину (вбивства, терористичного акту), закликів до повалення конституційного ладу, до захоплення державної влади, до вчинення умисних дій з метою зміни меж території або державного кордону України, висловів, націлених на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, висловів, які можна оцінити як пропаганду війни, фашизму тощо [2, с. 213].

У системі Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України розділ «Злочини проти основ національної безпеки України» поставлений на перше місце [3, с. 80]. До зазначених злочинів належать і «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» (ст. 109 КК України) та «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» (ст. 110 КК України).

Стан дослідження. Питання призначення і проведення судових експертиз досліджували такі вчені, як Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, С.Ф. Бичкова, Т.В. Будко, А.І. Вінберг, О.І. Галяшина, В.Г. Гончаренко, Н.П. Майліс, Н.Т. Малаховська, М.Я. Сегай, О.Р. Росинська, О.Р. Шля-

хов, М.Г. Щербаковський та інші науковці. Однак багато важливих питань залишаються невирішеними, що призводить до виникнення певних труднощів на практиці, тому саме на них необхідно зупинитись більш детально.

Метою статті є окреслення проблемних питань, пов'язаних із призначенням і проведенням лінгвістичної експертизи мовлення в кримінальних провадженнях про злочини проти основ національної безпеки України, і визначення кола питань, які вирішує зазначений вид судових експертиз.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення, у 2015 р. проти основ національної безпеки України обліковано 473 кримінальні правопорушення, у 140 – вручено повідомлення про підозру, 101 – направлено до суду з обвинувальним актом; у 2016 р. обліковано – 302, у 138 – вручено повідомлення про підозру, 93 – направлено до суду з обвинувальним актом, у 2017 р. обліковано – 325, у 157 – вручено повідомлення про підозру, 107 – направлено до суду з обвинувальним актом, за 5 місяців 2018 р. обліковано – 217, у 71 – вручено повідомлення про підозру, 42 – направлено до суду з обвинувальним актом [4].

Аналіз судової практики свідчить, що зазначені злочини вчинюються шляхом:

– розміщення на особистій сторінці соціальної мережі зображення та файлу з відеозаписом, який містив публічні заклики до проголошення демократичної незалежної держави Луганської Народної Республіки. Відеозапис містив публічні заклики до начальника управління незаконних військових формувань – до початку підготовки до бойових дій, до всіх жителів Луганщини та всіх бажаючих – вступати до лав Збройних сил «Юго-Востока». Зазначений файл був доступний для загального ознайомлення всіх користувачів соціальної мережі, які відвідува-

ли сторінку, й автоматично надходив як сповіщення всім користувачам соціально-орієнтованого ресурсу мережі Інтернет, які були додані до розділу «Друзі» [5];

- розміщення на власній публічній сторінці в соціальній мережі «Facebook» відкритого звернення із закликами до необмеженого кола осіб щодо вчинення дій, спрямованих на ліквідацію органів державної влади України та її представників у неконституційний спосіб [6];

- отримання та розповсюдження символіки так званої «Південно-Східної Республіки» і друкованих засобів масової інформації із закликами до насильницької зміни й повалення конституційного ладу, захоплення державної влади та вчинення умисних дій з метою зміни меж території України [7];

- розміщення в соціально-орієнтованому ресурсі мережі Інтернет відеозапису під назвою «21 июня Все-народное восстание против Хунты» (вказане повідомлення містило публічні заклики до братів-словам, патріотів Батьківщини, політично активних і свідомих мешканців України, членів усіх радикальних угруповань, лідерів об'єднаної армії південного сходу та народного ополчення Донбасу встановити народну владу) [8];

- розміщення в тематичній групі користувачів (що налічує 949 учасників, які постійно обмінюються між собою інформацією щодо зміни конституційного ладу та меж території України) соціальної Інтернет-мережі повідомлення, в якому містилися заклики до населення України щодо зміни меж території вказаної держави на порушення порядку, встановленого Конституцією України, шляхом проведення незаконного референдуму, вчинення інших дій радикального характеру з метою створення суверенного державного утворення [9];

- розповсюдження шляхом рознесення по скриньках квартир і будинків листівок і газетної продукції в кількості 1000 газет під назвою «Новоросси́я» (в газетах і листівках містилися публічні заклики до вчинення умисних дій з метою зміни меж території кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України) [10];

- взяття участі в масових заходах у м. Костянтинівці Донецької області з публічними закликами до відокремлення від України певних областей і створення на їхній території проросійської держави «Новоросі́я» [11];

- проведення на Інтернет-сайті «Ключи познання» відеоконференції, під час якої публічно закликали до вчинення умисних дій, спрямованих на зміну меж території та державного кордону України [12];

- розміщення в мережі Інтернет кількох відеозаписів, які містили звернення до невизначеного кола глядачів, з виступами на тематику невизнання влади в Україні, із закликами переходити від мітингів до партизанської війни з «місцевою хунтою», розміщення зазначеного відеозапису на персональному каналі на сервісі відеохостингу «Youtube» у всесвітній комп'ютерній мережі Інтернет [13].

З огляду на те що зазначені злочини вчинюються шляхом публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, у кримінальних провадженнях зазначеної категорії важливе значення має призначення та проведення лінгвістичної експертизи мовлення.

Раніше писемне мовлення досліджувалося в рамках судово-авторознавчої експертизи, що значно звужувало можливості експертного дослідження писемного мовлення. Як зазначають експерти, слідча та судова практика вже давно потребували вирішення завдань, пов'язаних не тільки зі встановленням невідомого автора тексту, а й зі змістом, стилістичним оформленням текстів відомих авторів. В Україні такі неавторознавчі експертизи проводяться більше ніж 20 років, але в силу певних факторів (відсутності відповідного сучасним реаліям централізованого центру навчання експертів; різного рівня їхньої компетентності; відмови від складних досліджень; відсут-

ності теоретичної й методичної єдності підходів до процесу експертного дослідження тощо) відповідні інструкції Міністерства юстиції України з року в рік повторювали застарілі дані щодо самої назви та можливостей судової експертизи писемного мовлення [14, с. 38–46].

Матеріали, які надаються для дослідження експерту-лінгвісту, являють собою як друковані тексти, так і тексти усного мовлення, записані на цифрових носіях (компакт-дисках, флеш-картках, жорстких дисках комп'ютерів). Коли досліджуваний текст надруковано в періодичному виданні (газеті або журналі), а також у книзі, на дослідження необхідно надати повний примірник цього видання чи його повну якісну копію. Якщо текст з'явився в мережі Інтернет, на дослідження треба надати або повну цифрову копію сторінки (сторінок) із текстом, який необхідно дослідити, включаючи ілюстрації (за їх наявності), або роздруковку цієї сторінки (сторінок) із зазначенням моменту, коли проводилося вилучення. Лінгвістичному дослідженню можуть підлягати тексти усного мовлення (виступи на мітингах, конференціях, інтерв'ю, промови тощо). Їх варто надавати записаними на цифрові носії, але в такому разі необхідно призначати комплексну судову криміналістичну експертизу [15, с. 199–200]. Поряд із вербальною (словесною) інформацією досліджувані тексти наданих матеріалів можуть містити невербальні компоненти (графічні засоби, символи, малюнки, фотографії тощо), які також є об'єктами лінгвістичної експертизи, оскільки несуть у собі додаткову інформацію [16].

В основу експертного дослідження писемного мовлення покладені передусім лінгвістичні знання, без наявності яких узагалі неможливо отримати з тексту значущу для досудового слідства інформацію. Тобто базовою наукою для проведення експертних досліджень мовленнєвих повідомлень є лінгвістика з усіма її відгалуженнями, а не криміналістика чи будь-яка інша наука. Серед завдань, які вирішує зазначена експертиза, можна виокремити такі:

- завдання, пов'язані з оформленням і змістом документації, що використовується під час розслідування, тощо (встановлення змістових суперечностей між показаннями свідків, визначення навідного характеру запитань слідчого, факту необгрунтованої за смыслом інтерпретації тощо);

- завдання, що стосуються аналізу змісту текстів (тлумачення значення слів і тверджень у наявному контексті, наявність у тексті погроз, пропаганди насильства, агітації, виявлення обізнаності автора, прихованої мотивації написання тексту тощо) [14, с. 38–46].

Саме тому Наказом Міністерства юстиції України «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5» [17] від 27 липня 2015 р. № 1350/5 внесено зміни до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5, завдяки чому серед криміналістичних видів експертиз з'явилась лінгвістична експертиза мовлення.

Лінгвістична експертиза мовлення поділяється на підви́ди: лінгвістична експертиза писемного мовлення та лінгвістична експертиза усного мовлення. У межах лінгвістичної експертизи писемного мовлення проводяться авторознавчі й семантико-текстуальні дослідження. У межах лінгвістичної експертизи усного мовлення проводяться ідентифікаційні та діагностичні дослідження усного мовлення особи й семантичні дослідження усного мовлення [18].

Практика проведення лінгвістичних досліджень свідчить, що найскладнішим і найважливішим є усвідомлення органами, які призначають експертизи, і самими експертами того, на які питання може відповідати експерт. Отже, експерт не має права встановлювати, чи є в певному тексті (усному чи письмовому) «заклики до повалення конституційного

ладу» або «заклики до захоплення державної влади», «заклики до зміни меж території або державного кордону України» тощо, оскільки останні є юридичними ознаками складу злочину, установлення яких належить виключно до компетенції органів досудового розслідування [15, с. 190].

Текст мовного повідомлення має містити, відповідно, публічні заклики до вчинення певних дій або погрози скоєння злочину, а не міркування, побажання, мрії тощо з боку адресанта [2, с. 215].

Вирішення поставлених перед експертом завдань здійснюється на підставі аналізу всіх сторін логіко-розумової й мовленнєвої організації тексту. Досліджуються стилістичні, лексичні, фразеологічні, синтаксичні, пунктуаційні, орфографічні особливості, композиційна будова, графіка тощо [19, с. 10].

Експерт у галузі досліджень писемного мовлення може встановлювати власне лінгвістичні категорії, що лежать в основі наведених понять. У цьому випадку завданням експерта-лінгвіста є з'ясування того, чи виражена наявна в тексті інформація саме у формі заклику. Крім того, експерт може вказати висловлювання (фрагмент тексту або цілий текст), виражені у формі заклику, розтлумачити ключові слова, визначити характер (публічний/непублічний), форму вираження (пряма/непряма), тип (інклюзивний/ексклюзивний) і жанрову форму (заклик-гасло, заклики-звернення тощо). Отже, питання, поставлені на вирішення експерту-лінгвісту, можуть бути такими:

- Чи містяться в наданому на дослідження тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання, виражені у формі заклику до будь-яких дій?
- Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах) містяться такі заклики, до яких саме дій вони спонукають? Якими лексичними засобами виражаються?
- Який характер і форми мають такі заклики?
- Чи наявні в тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання, які містять зневажливу (інвективну, лайливу) лексику, що вживається (описує, характеризує) стосовно певної групи людей, об'єднаних спільною національністю? Якщо так, то в яких саме реченнях (словосполученнях) наявна така лексика?
- Чи наявні в тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання про природні переваги певної соціальної групи? Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях) і якими лексичними засобами передається ця інформація?
- Чи наявні в досліджуваному тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання про неповноцінність певної соціальної групи? Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях) і якими лексичними засобами передається ця інформація [15, с. 199–200]?

У науковій літературі неодноразово наголошувалось на невеликій кількості експертів у цій галузі. Загальновідомо, що в Україні існує державний Реєстр атестованих судових експертів. Реєстр – це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про осіб, які отримали в порядку, передбаченому Законом України «Про судову експертизу», кваліфікацію судового експерта. Але варто враховувати, що відомості не про всіх експертів, що працюють у державних експертних установах, можуть бути вчасно внесені до Реєстру, з огляду на те що, відповідно до Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 29 березня 2012 р. № 492/5, періодичність оновлення інформації щодо атестованих судових експертів на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України здійснюється протягом одного місяця з дня її надходження [20].

Варто зазначити, що сьогодні все частіше має місце формальний підхід до підбору експертних кадрів і їх перепідготовки. Неабияка кількість експертів залишається «в полоні» знань материнської науки, під час проведення

експертних досліджень використовує тільки її методи, що часто призводить до висновків, віддалених від поставлених перед експертом завдань, до висновків, які самі потребують розтлумачення. Така ситуація має місце в судово-лінгвістичній експертизі щодо наявності чи відсутності в текстах заклику до повалення конституційного ладу, насильницького захоплення державної влади, зміни меж території України тощо. Відмежування від юридичної практики, небажання вникати в потреби правоохоронних органів, а звідси відсутність спільної мови зі співробітниками зазначених органів, непоодинокі випадки зверхнього до них ставлення «з позиції спеца-науковця» не сприятимуть ані підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю, ані вдосконаленню експертних досліджень з метою створення адекватного механізму протидії правопорушенням [21, с. 63–64].

Аналіз вироків, ухвалених судами України, у кримінальних провадженнях зазначеної категорії свідчить про те, що питання призначення і проведення судових експертиз, спрямованих на встановлення, чи є в змісті поширеної інформації публічні заклики (висловлювання) до певних дій, висуває до висновку експерта підвищені вимоги стосовно якості його виконання. При цьому висновок судового експерта стає чи не ключовим джерелом доказової інформації. Звідси виникає друга проблема – відсутність єдиної, науково обгрунтованої методики проведення експертиз у кримінальних провадженнях зазначеної категорії. Унаслідок цього загострюється небезпека суб'єктивізму експертів, допущення помилок, що в подальшому може призвести до виключення матеріалів експертиз із доказової бази кримінального провадження.

У практиці експертів країн пострадянського простору неодноразово виникали випадки, коли експерт, що проводить експертизу в кримінальних провадженнях зазначеної категорії, робить висновок не на основі результатів проведеного ним дослідження, не зі спеціальних знань, які він повинен був застосувати у своєму дослідженні, а ґрунтуючись на уявному судженні, що не належить до предмета експертного дослідження та має бездоказовий і ненауковий характер [22, с. 13–14].

Під час призначення зазначеного виду судових експертиз та оцінювання їх висновків нерідко мають місце такі помилки:

- неправильно сформульовані питання перед експертами. У цьому випадку мова йде про правові питання, які експерти не мають право вирішувати. Найчастіше в питаннях експерту використовуються формулювання статей КК України;
- окремі ухвали про проведення експертизи не містять викладення фактичних обставин кримінального провадження;
- неправильна оцінка висновків, отриманих у результаті проведення експертиз. Це може мати місце, коли, наприклад, не була проведена слідчими початкова юридична оцінка наданих на експертизу матеріалів; питання, поставлені перед експертом, мали неправильні або некоректні формулювання тощо [16].

Висновки. Призначення та проведення лінгвістичної експертизи мовлення сприяє отриманню доказової інформації під час розслідування злочинів проти основ національної безпеки України. Важливим моментом, що визначає ефективне проведення експертиз, є якісна підготовка та оформлення матеріалів, а також ретельний огляд речових доказів. Він дає змогу встановити особливості об'єкта дослідження й в остаточному підсумку правильно сформулювати завдання перед експертом.

Ураховуючи вищезазначене, можемо констатувати, що слідчий і прокурор також повинні оцінити отриманий висновок експерта. Метою оцінювання є встановлення можливості використання цього висновку як джерела фактів, на яких ґрунтується вирішення кримінального провадження по суті, і водночас самих цих фактів як доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волчецкая Т.С. Есть ли тактика в назначении экспертизы. Теория та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2006. Вип. 6. С. 16–22.
2. Будко Т.В. Теоретичні аспекти експертної методики кримінально-правової оцінки інформації, яка міститься в текстах мовних повідомлень. Криміналістика і судебна експертиза. Київ, 2013. Вип. 58 (1). С. 212–224.
3. Матвійчук В.К. Злочини проти основ національної безпеки: поняття та загальна характеристика. Юридична наука. Київ, 2013. № 9. С. 80–87.
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 19.06.2018).
5. Вирок у справі № 404/6035/14-к, постановлений Кіровським районним судом м. Кіровограда 22 липня 2014 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39856160> (дата звернення: 19.06.2018).
6. Вирок у справі № 308/8797/14-к, постановлений Ужгородським міськрайонним судом Закарпатської області 31 липня 2014 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40121741> (дата звернення: 19.06.2018).
7. Вирок у справі № 668/13682/14-к, постановлений Суворовським районним судом м. Херсона 16 жовтня 2014 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41772024> (дата звернення: 19.06.2018).
8. Вирок у справі № 398/6849/14-к, постановлений Олександрійським міськрайонним судом Кіровоградської області 7 листопада 2014 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41311052> (дата звернення: 19.06.2018).
9. Вирок у справі № 203/4434/14-к, постановлений Дніпропетровська 14 липня 2014 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39736487> (дата звернення: 19.06.2018).
10. Вирок у справі № 628/2502/14-к, постановлений Куп'янським міськрайонним судом Харківської області 15 серпня 2014 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40150741> (дата звернення: 19.06.2018).
11. Вирок у справі № 619/4590/14-к, постановлений Дергачівським районним судом Харківської області 2 жовтня 2014 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40721468> (дата звернення: 19.06.2018).
12. Вирок у справі № 686/19004/14-к, постановлений Хмельницьким міськрайонним судом Хмельницької області 3 березня 2015 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42940406> (дата звернення: 19.06.2018).
13. Вирок у справі № 643/7792/15-к, постановлений Московським районним судом м. Харкова 18 травня 2015 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46549092> (дата звернення: 19.06.2018).
14. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / Г.П. Власова, О.М. Калачова, В.В. Коцинець, Я.А. Соколова. Київ: НАПУ, 2014. 322 с.
15. Дідушок Н.Я., Дробишева О.С. Особливості призначення та проведення лінгвістичних досліджень у межах експертизи писемного мовлення. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2014. Вип. 14. С. 199–204.
16. Лингвистическая экспертиза. URL: <http://stavlegist.ru/inspection/lingvisticeskaa-ekspertiza/description> (дата звернення: 19.06.2018).
17. Про внесення змін до Наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5: Наказ Міністерства юстиції України від 27 липня 2015 року № 1350/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13> (дата звернення: 19.06.2018).
18. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/> (дата звернення: 19.06.2018).
19. Богославська М.О. Судова лінгвістична експертиза: процесуальні і криміналістичні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2009. 16 с.
20. Порядок ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 29 березня 2012 року № 492/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0484-12> (дата звернення: 19.06.2018).
21. Будко Т.В. Наукознавчі та мовні вимоги до судово-експертних методик. Криміналістика и судебная экспертиза. Киев, 2015. Вип. 60. С. 58–66.
22. Метелёв А.В., Белоковильский М.С. Проблемы производства судебных экспертиз по делам экстремистской направленности (юридический и психологический аспект). Практика применения Закона о противодействии экстремистской деятельности: материалы науч.-практ. конф. (г. Москва, 28 янв. 2016). Москва, 2016. С. 13–16.